

Ковальчук І.В.,
доцент кафедри історії України
Житомирського державного
університету імені Івана Франка

СТВОРЕННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ ОУНІВСЬКОЇ МЕРЕЖІ НА ТЕРЕНАХ БЕРДИЧІВСЬКОГО РАЙОНУ В УМОВАХ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1941 Р.

У статті розглядається питання проникнення емісарів українських націоналістів на територію Бердичівського району у 1941 р. Висвітлюється формування осередків обох ОУН і функціонування їхніх мереж. Простежується структура і персональний склад оунівських проводів. Фокусується увага на діяльності українських націоналістів у культурно-освітній сфері.

Ключові слова: Бердичів, гебітскомісаріат, нацистський окупаційний режим, «Нова Доба», провід, ПУН, районне управління, ОУН(Б), ОУН(М), український театр.

Напередодні нападу нацистської Німеччини на СРСР Бердичів був другим за кількістю населення і промисловою потужністю містом Житомирської області. Згідно з даними перепису населення Української РСР від 1939 р. у Бердичеві проживало 68.950 жителів (наприклад, у Житомирі тоді мешкало 96.080 людей) [10, арк. 25]. У місті працювала значна кількість підприємств, серед яких найпотужнішими були: машинобудівний завод «Прогрес», металообробний, два цегельні і два шкіряні заводи, маслозавод, пивзавод, рафінадний завод, меблева, лакофарбова, взуттєва, швейна, рукавична, кондитерська і макаронна фабрики [12, арк. 34–38].

Бердичів був окупований німецькими військами 7–8 липня 1941 р. Під час боїв за місто, 6 липня із в'язниці вдалося утекти Дмитру Семеновичу Клячківському – майбутньому першому командирі УПА «Климу Савуру». У

бердичівську тюрму він був етапований з Бригідок (в'язниця Львова) на початку війни, де відбував десятирічний строк ув'язнення [15, с. 13–14]. А вже 16 липня 1941 р. у місто прибули члени похідної групи ОУН(Б), які проголосили незалежність України та створили місцеву міліцію. Житель Бердичева Дмитро Савченко свідчив, що відразу після захоплення міста вермахтом по ньому були розповсюджені листівки, як бандерівські, так і мельниківські, у яких був заклик до боротьби за самостійну Україну [1, арк. 261 зв.].

Активну роботу з перших днів свого перебування у місті (приблизно через місяць після окупації. – *І. К.*) розгорнув емісар бандерівської похідної групи, студент Коваль. Він пробув у Бердичеві близько місяця і за цей час займався розповсюдженням націоналістичної літератури, пропагандою ідей українських націоналістів серед місцевого населення, виступав із антирадянськими промовами у міському театрі [4, арк. 44]. М. Климишин у своїх спогадах вказує про перебування у Бердичеві Миколи Ковалю, який очолював окружний провід бандерівців [14, с. 348]. Бандерівську мережу у Бердичеві 1941 р. очолював Володимир Тихонович Яцюк, який згодом став провідником ОУН(Б) уже у Бердичівському районі [9, арк. 327].

Мельниківці освоїли Бердичів подібно до Житомира: тут вони змінили в органах місцевої влади членів ОУН(Б). До міста прибув учасник мельниківської похідної групи, представник ПУНу «Козачок». Завдяки його активній агітації й практичній роботі з вербування членів Організації значна частина українських службовців та працівників різних установ Бердичева протягом серпня – вересня 1941 р. приєдналася до ОУН(М). Тоді ж у місті мельниківці створили організацію для молоді «Січ» [34, арк. 143 зв.].

«Козачок» приїхав до Бердичева, маючи конкретне завдання ПУНу, – створити міський та окружний проводи. До вересня 1941 р. йому вдалося створити міський провід мельниківців. Одночасно відбувалося формування й окружного проводу, який мав включити місто Бердичів, Андрушівський, Бердичівський і Янушпільський райони [4, арк. 26]. Однак, більш вірогідним,

враховуючи персональний склад його членів, що цей окружний провід територіально охоплював лише Бердичів і Бердичівський район.

Інформація про сільські станиці Бердичівського окружного проводу, за свідченнями Володимира Семенюка, обмежується даними щодо сіл Бистрик і Слободище [4, арк. 26]. У село Скраглівка після його окупації німецькими військами прибули емісари відразу обох ОУН. Вони провели окремі зібрання жителів. На зборах селянам намагалися донести програмні положення націоналістичних організацій і переконати у необхідності створення незалежної Української держави. Після такої агітації на будівлі сільського управління оунівці вивісили свої агітаційні матеріали [5, арк. 19 зв.–20].

Протягом другої половини 1941 р. бердичівські міський та окружний проводи провели установче та декілька робочих засідань. На засіданнях відбувалося прийняття присяги новими членами ОУН, вивчення основних програмних документів Організації, проходили вибори керівного складу проводу й розподіл між його членами функціональних обов'язків. Одна із перших нарад, датована вереснем 1941 р., відбулася у приміщенні бердичівської типографії, що розташовувалася за адресою вулиця Білопільська, 31 [5, арк. 44 зв.]. Цю нараду оунівського активу Бердичева (всього близько 15 чоловік. – *І. К.*) від імені ПУНу провів «Козачок». Він, виступивши із доповіддю «Історія українських націоналістів і боротьба з більшовизмом», закликав оунівців боротися проти радянської влади за організацію соборної Української держави. Водночас було обрано керівництво окружного і міського проводів. Їх керівником став Митрофан Миколайович Савчук, який отримав псевдонім «Улан» [1, арк. 57 зв.]. Заступниками керівника окружного проводу були обрані Костянтин Адамович Пушкарук і Євген Мартинович Ярмолюк [2, арк. 57].

М. Савчук народився 1898 р. у с. Бистрик Бердичівського району. Від початку нацистської окупації працював головою Бердичівського районного управління. Вказане управління М. Савчук очолював упродовж 1941–1943 рр. й евакуюється при відході німецьких військ [1, арк. 121 зв.].

Керівництво міським та окружним проводами ОУН(М) М. Савчук здійснював до зими 1941–1942 р., коли вони припинили існування через несприятливі обставини. Значна частина членів проводів, у тому числі й сам очільник, перейшли на сторону бандерівців.

К. Пушкарук народився 1911 р. у селянській родині с. Терехове Бердичівського району. У період нацистської окупації він працюватиме секретарем редакції бердичівської окружної газети «Нова Доба», секретарем заготконтори Бердичівської райспоживспілки, агрономом у радгоспі [1, арк. 212]. Другий заступник окружного провідника – Є. Ярмолюк – народився у с. Гришківці Бердичівського району в 1918 р. У 1938 р. він закінчив Житомирський педагогічний інститут і працював учителем української мови та літератури у школах Бердичівського району і міста Бердичева. З 1940 р. до 1941 р. Є. Ярмолюк був кореспондентом районної газети «Радянський шлях» і до початку війни проживав у Житомирі [3 арк. 23 зв. – 24].

З часу створення бердичівської окружної газети «Нова Доба» Є. Ярмолюк працював у ній кореспондентом і, як член ОУН, мав псевдонім «Утій». Паралельно він здійснив переклад на українську мову й підготував до друку збірку казок Корнія Чуковського. У жовтні 1941 р. Є. Ярмолюк виїхав налагоджувати роботу місцевої газети до містечка Таращі Київської області. Тут була створена окружна газета «Відродження». Наприкінці листопада 1941 р. Є. Ярмолюк повернувся до Бердичева. Тепер він працював заступником головного редактора «Нової Доби» [3, арк. 123, 125].

Бердичівський окружний провід ОУН(М) складався, згідно структури Організації, із ряду відділів, які відповідали за конкретний напрямок роботи. Військовий відділ проводу очолив Павло Степанович Зелінський, на прізвище «Тихий». Він народився 1899 р. у с. Горопаї Любарського району і за освітою був агрономом. На початку нацистської окупації П. Зелінський працював заступником, а з серпня 1941 р. – начальником Бердичівської міської поліції. На цій посаді він перебував до звільнення Бердичева частинами Червоної армії. Головним завданням військового відділу

окружного мельниківського проводу було залучати до членства в ОУН українську молодь і здійснювати її вишкіл, готуючи до майбутньої збройної боротьби. Всього П. Зелінський протягом 1941 р. залучив до мельниківської Організації свого округу 10 чоловік, зокрема працівників міської поліції Бабарика і Жовтовського. Нові члени ОУН мали знайомити якомога більшу кількість місцевих жителів із ідеологією українського націоналізму та рекрутувати до Організації інших осіб [2, арк. 70–72].

Керівником відділу пропаганди був інший місцевий житель, який став членом мельниківської Організації, – Володимир Тимофійович Семенюк. Він народився 1911 р. у селянській родині с. Демчин Бердичівського району. В 1929 р. вступив до комсомольської організації, у якій перебував по 1941 р. У 1928 р. В. Семенюк вступив на робітничий факультет у Бердичеві і до 1931 р. продовжував навчатися на літературних курсах у Харкові. 1936 р. він вступив до Бердичівського вчительського інституту, навчання у якому завершив 1941 р., отримавши диплом за спеціальністю вчителя середньої школи. Після нападу Німеччини на Радянський Союз і окупації її військами Бердичева В. Семенюк близько місяця обіймав посаду секретаря Бердичівського міського управління. Паралельно він працював у міському комітеті взаємодопомоги. Завданням комітету була допомога людям, які зазнали значних збитків від військових дій. До речі, до складу комітету входили й М. Савчук із П. Зелінським [4, арк. 50, 52 зв.]. Згодом В. Семенюк став редактором бердичівської окружної газети «Нова Доба» [4, арк. 23–23 зв.]. Як керівник відділу пропаганди Бердичівського окружного проводу, В. Семенюк зберігав у приміщенні редакції газети націоналістичну літературу [3, арк. 39].

Шкільний відділ окружного проводу Бердичева очолив Микола Іванович Чулаєвський, який мав прізвисько «Опеньок». Він одночасно керував відділом освіти у Бердичівському гебітскомісаріаті. Віра Яківна Яцюк, яка впродовж 1941–1942 рр. працювала вчителькою бердичівської школи № 1, повідомляла, що М. Чулаєвський видав указ про необхідні

заходи стосовно виховання школярів у нових історичних умовах. Наказ містив вимоги щодо обов'язкового обладнання усіх класних кімнат портретами діячів, які в минулому боролися за незалежність України, гербом Київської держави – тризубом. Окремо встановлювалося офіційне привітання за формою: на слова «Слава Україні!» давалася відповідь – «Навіки слава!»[5, арк. 33].

Керівником відділу у жіночих справах Бердичівського окружного проводу мельниківців була призначена Яніна Францівна Радзішевська. Вона народилася 1914 р. у Бердичеві, за національністю – полька. Протягом серпня – вересня 1941 р. Я. Радзішевська працювала комірником у міській поліції, звідки була звільнена. Відтоді й до приходу частин Червоної армії вона була інструктором у райспоживспілці [1, арк. 180, 189].

Розширені робочі засідання Бердичівського міського та окружного проводів мельниківців до кінця 1941 р. відбувалися систематично. Маємо достовірні дані про як мінімум два таких. Перше із них відбулося приблизно у кінці вересня. Засідання пройшло на квартирі інспектора міської поліції Володимира Карловича Седлецького, за адресою вулиця Радянська Площа, 10 [4, арк. 120] (сумнівно, що вулиця мала таку назву під час нацистської окупації. – *І. К.*), який перед цим став членом ОУН(М).

Вказане робоче засідання міського та окружного проводів Бердичева проводив керівник Житомирського обласного проводу ОУН А. Мельника Олександр Олександрович Яценюк. У засіданні взяли участь близько 15 членів і симпатиків мельниківської Організації. Окрім усіх перерахованих вище функціонерів міського та окружного проводів, там були присутні: Петро Сліпченко – заступник голови міського управління Бердичева; Радзієвич (в іншому джерелі вказується прізвище Базилевич [4, арк. 27]) – начальник паспортного столу міської поліції; Марія Станіславівна Момот – паспортистка; Ніщерук – начальник карного розшуку міської поліції; Межинський – слідчий карного розшуку; Савченко – інспектор житлового відділу міського управління; Микитів – шеф районної поліції. О. О. Яценюк у

ході зборів неодноразово наголошував на необхідності активніше займатися агітацією серед місцевого населення, проводити наради з учителями шкіл, закликаючи останніх виховувати учнів в українському національному дусі [1, арк. 163–163 зв.; 2, арк. 57, 74].

Наступні збори відбулися чи на початку листопада 1941 р. [1, арк. 221], чи у грудні 1941 р. [1, арк. 164]. Вони проходили під головуванням М. Савчука у помешканні Я. Радзішевської по вулиці Білопільській, 37 [4, арк. 121]. Головуючий повідомив учасникам, що гітлерівський уряд обманув сподівання українських націоналістів, розділив українські території на різні зони управління і ввів на них цивільну німецьку адміністрацію, а українську – розпустив. У зв'язку з такою ситуацією членам ОУН(М) наказувалося перейти у глибоке підпілля [1, арк. 165]. Щоб хоч якось продовжувати націоналістичну пропаганду, М. Савчук зазначив, що для цієї мети необхідно використовувати існуючий на той час у Бердичеві український театр [4, арк. 45 зв.].

Пріоритетним напрямком у діяльності обох ОУН на території Житомирської області стала культурно-освітня сфера. У силу теоретичних положень і персоналій місцевих діячів, які до неї приєдналися, більш масштабнішою і значною видалася робота у цьому напрямку мельниківців.

Важливим напрямком діяльності похідної групи та культурної реферантури ОУН(М) у Житомирській області була організація або взяття під свій контроль виходу пресових видань. Ця обставина зміцнювала їхні позиції у регіоні.

Перше число окупаційної бердичівської окружної газети «Нова Доба» вийшло 19 серпня 1941 р. Його вартість становила 30 радянських копійок, або 3 німецькі райхспфеніги. У цей період газета виходила тричі на тиждень: як правило, у неділю, вівторок та четвер, хоча інколи траплялися винятки у днях публікації – вона видавалася також у середу й суботу. «Нова Доба» друкувалася форматом А-3 на чотирьох аркушах, кожен із яких містив чотири текстові колонки [16].

Створенням цього періодичного видання опікувався Петро Сагайдачний – галичанин, вояк УСС, старшина УГА, сотник Армії УНР, ветеран УВО та ОУН, товариш Андрія Мельника та емісар похідної групи ОУН(М). У складі похідної групи він спочатку прибув у Житомир, а згодом – переїхав до Бердичева. Тут він організовував навколо себе колишніх членів редакції радянської районної газети «Радянський шлях» і людей із філологічною освітою, які виявили бажання працювати у нових умовах. Так був сформований колектив редакції бердичівської окружної газети «Нова Доба» [4, арк. 24]. Згодом, П. Сагайдачний переїде до Харкова, де працюватиме редактором окупаційної газети «Нова Україна» (Харків, 1941–1943).

Співробітників редакції як людей відданих українській національній справі характеризували у своєму звіті навіть емісари похідної групи ОУН(Б) [34, арк. 143 зв.]. Усього до редакційної групи входило близько 50 працівників [4, арк. 24].

Структура видання була типовою для офіційних україномовних газет цього періоду. На першій сторінці «Нової Доби» розміщувалася інформація про події на фронтах Другої світової війни, відомості про життя у Європі загалом і в Німеччині зокрема. Друга сторінка, зазвичай, присвячувалася огляду ситуації в Україні, її історії, культурним традиціям та літературним новинкам. Матеріали третьої сторінки висвітлювали життя Бердичівського району та міста Бердичів. Четверта сторінка відводилася в основному постановам та відозвам Житомирського обласного, Бердичівського районного й міського управлінь, оголошенням про початок і майбутній характер роботи різних навчальних закладів, про поточний репертуар міського театру, події спортивного й духовного характеру у регіоні, рекламі закладів, підприємств та їхньої продукції.

У першому номері «Нової Доби» не було вказано, хто є її головним редактором, а зазначалася лише адреса редакції: вулиця Білопільська, 35, яка, між іншим, залишатиметься незмінною протягом подальших двох із

половиною років існування газети. Вказівку на Володимира Семенюка як головного редактора автор віднайшов лише у четвертому числі видання [17]. Він протягом другої половини 1941 р. провів щонайменше 3 розширені робочі наради з колективом редакції і частиною кореспондентів «Нової Доби». На цих нарадах обговорювали суспільно-політичні події і проводився інструктаж із питання, на які теми писати статті у газету. Пріоритетом для публікацій була українська національна та антирадянська проблематика [6, арк. 15 зв.].

Починаючи з сьомого числа газети «Нова Доба» відбувалися постійні зміни формату її першої сторінки, змісту, форми, тиражу, ціни. У цьому числі на першій сторінці вгорі ліворуч з'явилося зображення тризуба, а праворуч – гасло «Слава Україні!» [19]. З восьмого числа над зображенням тризуба був доданий напис: «З нами Бог!» [20]. Очевидно, напис був перекладом відомого гасла солдат вермахту «Gott Mit Uns!». Вартість п'ятнадцятого числа «Нової Доби» від 24 вересня 1941 р. уже складала 50 копійок, або 5 райхспфенігів [23]. Двадцять четверте число газети було відтиражоване на удвічі більших за розміром аркушах – форматом А-2. Окрім цього, назва вже дублювалася латинськими літерами – «Nowa Doba», адреса редакції поруч подавалася у перекладі на німецьку мову [26]. Логічним поясненням цьому факту, зважаючи на загальний контекст подій, слугує поступовий наступ нацистської окупаційної влади на всі сфери життя українського народу у райхскомісаріаті «Україна».

У сорок другому числі повідомлялося про чотириразовий вихід газети на тиждень. Тепер «Нова Доба», зазвичай, видавалася у вівторок, четвер, п'ятницю і неділю. Інколи замість вівторка газета могла виходити у середу. Ціна видання зросла до вісімдесяти копійок [30]. Сорок п'яте число газети ознаменувалося черговими змінами елементів шапки – замість напису на латині кириличної транскрипції «Nowa Doba» тепер був переклад назви на німецьку мову – «Neue Zeit» [31].

У кінці листопада – на початку грудня 1941 р. каральні органи нацистської окупаційної влади здійснили широкомасштабні репресії відносно мельниківської і бандерівської ОУН на Житомирщині у зв'язку з подіями відзначення 20-річчя Базарської трагедії. Ці репресії безпосередньо позначилися і на інших формах діяльності українських націоналістів. Найкращим свідком тих подій і соціальним барометром напруження у суспільстві були пресові видання. Так, зокрема, 48-ме число бердичівської окружної газети «Нова Доба» вийшло у світ уже без вище вказаних елементів – знаку тризуб, напису «З нами Бог!» і гасла «Слава Україні!» [32]. Відтоді про причетність свого часу мельниківців до цієї газети, як і, власне, про її україноцентричну ідеологію, окрім хіба що мови видання, на жаль, мало що нагадуватиме.

Із початком воєнних дій на території України значна кількість театральних митців не змогла евакуюватися і, опинившись під окупацією, мусила якимось чином виживати. Можливістю для цього стала робота в театрі. У доповідній записці УШПР до ЦК КП(б) України наприкінці 1942 р., зазначалося: «У ряді міст України – Львові, Тернополі, Станіславі, Сталіно, Києві, Харкові, Дніпропетровську, Полтаві та інших – фашистським окупантам за активної допомоги українських націоналістів удалося відкрити ряд театрів – музично-драматичних та драматичних» [7, с. 351].

Представники творчої інтелігенції, які залишилися на окупованій території і працювали в установах, заново відкритих нацистами, у радянський час кваліфікувалися як колаборанти. Однак, якщо визначити ситуацію з позиції людини, залишеної попередньою владою напризволяще і не маючи змоги евакуюватися, не все видається таким однозначним. Нацисти надавали творчій інтелігенції можливість виживати, але тільки за умов співдії: хліб необхідно було відробляти. Звичайно, йдучи на співпрацю з гітлерівською окупаційною владою, оминати певні моральні компроміси було неможливо, але загроза фізичному існуванню людини певним чином нівелювала моральні імперативи.

Театр у Бердичеві був відкритий протягом 23–24 серпня 1941 р. Про значущість заходу свідчить те, що на ньому були присутні тодішній секретар Бердичівського міського управління В. Семенюк і голова Житомирського обласного управління Олександр Михайлович Яценюк. На відкритті, театральний хор під орудою Шиманівського виконав гімн «Ще не вмерла Україна» і ряд народних пісень. Режисером театру став Буйко. Першими виставами Бердичівського міського українського театру були жарт на одну дію Дмитра Дмитренка* «Кум-мірошник або Сатана в бочці» і п'єса Степана Васильовича Васильченка (справжнє прізвище Панасенко. – *І. К.*) «На першій гулі» [17].

Репертуар Бердичівського міського українського театру, як і всіх українських театрів у період нацистської окупації, складався із вистав українських авторів. Взагалі, нацистська окупаційна влада орієнтувала театри на розважальний репертуар, без політико-ідеологічного спрямування [8, с. 12]. Уже 31 серпня 1941 р. у театрі відбулася постановка п'єси Тараса Григоровича Шевченка «Назар Стодоля» [18]. Згодом сам бердичівський театр став називатися на честь Т. Г. Шевченка. 11, 12 вересня, 30, 31 жовтня 1941 р. проходили пісенні і танцювальні концерти артистів театру та постановка жарту «Кум-мірошник або Сатана в бочці» [20; 28]. Також у Бердичівському міському театрі відбувалася постановка п'єси Івана Петровича Котляревського «Наталка Полтавка» [21], п'єси Івана Карпенко-Карого (псевдонім Івана Карповича Тобілевича. – *І. К.*) «Лиха іскра» [27], вистави Марка Лукича Кропивницького «Невольник» [28], його ж жарту – «Пошились у дурні» [31], драми Бориса Дмитровича Грінченка «Степовий гість» [31], комедії Михайла Петровича Старицького «За двома зайцями» [33].

* Дмитренко Дмитро (псевдонім – «Осип Бут»; рр. н. і см. невід.) – український актор і драматург 1840–1860-х рр. У 1846–48 рр. брав участь як актор і режисер у виставах кріпацького театру І. Хорвата (Курської губ.). Згодом виступав у різних російсько-українських трупах (Харків, Ставрополь). Автор водевілів: «Кум-мірошник, або Сатана в бочці» (1850), «Панас-викрутас» (1853), «Малоросійські вареники, або Останній день масниці» (1856), «Вечір на хуторі біля Диканьки» (за М. Гоголем, 1864), «Одна година із козацького побуту» (за оповіданням І. Срезневського, 1866).

З другої половини вересня 1941 р. у приміщенні бердичівського міського театру паралельно розпочав працювати і кінотеатр [22].

Загалом, порівнюючи репертуар Бердичівського міського театру у другій половині 1941 р. з іншими театрами, які діяли на окупованій території Житомирської області, варто відзначити, що його програма була навіть дещо різноманітнішою, ніж театру у Житомирі. Проте, напевно, змістове та ідеологічне навантаження пропонованих глядачам вистав їх не задовольняло. Цим більш за все і пояснюється критика Бердичівського міського українського театру за неактуальний репертуар, яка надрукована у 12-му числі газети «Нова Доба» [24].

Помітною подією у культурній сфері окупованого міста став виступ чоловічого хору Буковинського куреня – збройного формування ОУН(М), організованого на Буковині з дозволу німецького командування. Газета «Нова Доба» повідомляла, що будучи проїздом у Бердичеві, хор дав три концерти у залі бердичівського кінотеатру [25].

13 листопада 1941 р. у Бердичеві розпочав роботу і районний український театр. Першою його виставою була п'єса Івана Карпенка-Карого «Безталанна» [29]. Цей театр покликаний був обслуговувати сільське українське населення і німецькі військові частини, розташовані у Бердичівському районі.

На території Житомирської області функціонування райхскомісаріату «Україна» фактично почалося лише у середині листопада 1941 р., тому саме на межі 1941–1942 рр. нацисти розпочали активне встановлення нового, брутальнішого і жорстокішого окупаційного режиму [13, с. 85]. Бердичівський район у складі гебітскомісаріату «Бердичів», що складався із м. Бердичева, Андрушівського, Бердичівського і Янушпільського районів, увійшов до генерального комісаріату «Житомир» [11, арк. 2].

Подальше існування Організацій українських націоналістів на цих теренах було оголошено поза законам. Оунівців продовжували свою

діяльність, перебуваючи на нелегальному становищі, тому надалі опікуватися культурно-освітньою сферою вони не мали можливості.

Проникнення емісарів похідних груп ОУН у Бердичівський район, заснування й активна діяльність їхніх мереж і структур засвідчили поширення ідей Організації та їх практичного втілення у Наддніпрянській Україні. Особливо прикметною діяльністю ОУН(М) була у культурно-освітній сфері Бердичівщини. Проте репресії нацистської окупаційної влади визначили незаконний статус Організацій українських націоналістів. У наступний період нацистської окупації на цих теренах можливо прослідкувати лише діяльність ОУН(Б), яка мала виключно політично-військовий характер.

Список літератури та джерел

1. Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області (*далі* – АУ СБУ ЖО), ф. 5, оп. 1, спр. 4113, т. 1, 524 арк.
2. АУ СБУ ЖО, ф. 5, оп. 1, спр. 4113, т. 2, 250 арк.
3. АУ СБУ ЖО, ф. 6, оп. 1, спр. 29579, т. 1, 433 арк.
4. АУ СБУ ЖО, ф. 6, оп. 1, спр. 29800, 192 арк.
5. АУ СБУ ЖО, ф. 6, оп. 1, спр. 30033, 80 арк.
6. АУ СБУ ЖО, ф. 6, оп. 1, спр. 30799, 33 арк.
7. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953 : Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. Кн. 2. / І. Білас. – К. : Либідь – Військо України, 1994. – 688 с.
8. Гайдабура В. М. Театр, захований в архівах: сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944 рр.) : Історія. Політика. Документи. Ідеї. Художні реалії. Людські долі / В. М. Гайдабура. – К. : Мистецтво, 1998. – 224 с.
9. Галузевий державний архів Служби безпеки України (*далі* – ГДА СБУ). – ф. 13, спр. 372, т. 29, 369 арк.
10. Державний архів Житомирської області (*далі* – Держархів Житомирської обл.) – ф. Р-1153, оп. 1, спр. 7, 68 арк.
11. Держархів Житомирської обл. – ф. Р-1153, оп. 1, спр. 26, 29 арк.
12. Держархів Житомирської обл. – ф. Р-1153, оп. 1, спр. 28, 96 арк.
13. Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика / Ю. Киричук. – Львів : Добра справа, 2003. – 464 с.

14. Климишин М. В поході до волі. Спомини / М. Климишин. – Т. 1. – Торонто : Видання Ліги Визволення України і Дослідного Інституту Студіум, 1975. – 429 с.

15. Марчук І. В. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський-«Клим Савур». – Рівне : видавець Олег Зень, 2009. – 168 с.

16. Нова Доба (Бердичів). – 1941. – 19 серпня.

17. Нова Доба (Бердичів). – 1941. – 27 серпня.

18. Нова Доба (Бердичів). – 1941. – 3 вересня.

19. Нова Доба (Бердичів). – 1941. – 6 вересня.

20. Нова Доба (Бердичів). – 1941. – 9 вересня.

21. Нова Доба (Бердичів). – 1941. – 11 вересня.

22. Нова Доба (Бердичів). – 1941. – 19 вересня.

23. Нова Доба (Бердичів). – 1941. – 24 вересня.

24. Нова Доба (Бердичів). – 1941. – 28 вересня.

25. Нова Доба (Бердичів). – 1941. – 10 жовтня.

26. Нова Доба (Бердичів). – 1941. – 12 жовтня.

27. Нова Доба (Бердичів). – 1941. – 17 жовтня.

28. Нова Доба (Бердичів). – 1941. – 2 листопада.

29. Нова Доба (Бердичів). – 1941. – 9 листопада.

30. Нова Доба (Бердичів). – 1941. – 23 листопада.

31. Нова Доба (Бердичів). – 1941. – 28 листопада.

32. Нова Доба (Бердичів). – 1941. – 4 грудня.

33. Нова Доба (Бердичів). – 1941. – 19 грудня.

34. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – ф. 1, оп. 23, спр. 931, 205 арк.